

تحولات حقوق و فقه اسلامی و مکاتب فقهی و حقوقی دوره دولت حفصیان در افریقای

دکتر محمد رضا شهیدی پاک^۱^۱ استادیار دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز

چکیده

پژوهش حاضر در حقیقت به یکی از مظاهر تمدن اسلامی که تفکر حقوقی و فقهی جوامع اسلامی است، پرداخته است و نشان داده است جوامع اسلامی افریقای مومن به حقوق اسلامی بوده اند فقه و حقوق را در مفهوم علم به معنی ساینس در خصوص دستورات عملی فقهی تولید کرده اند، و صاحب اندیشه حقوقی بوده اند و بخشی از میراث مکتوب تمدن اسلامی همین متون کلاسیک فقهی است در غرب اسلامی چند متن کلاسیک فقه اسلامی تولید شد که از مآخذ حقوق اسلامی در حوزه فقه مالکی است، فقه در زندگی روزمره آن ها حضور فعال داشته است و مسایل جدید حقوقی با عنوان خاص مغربی آن یعنی " نوازل " را مطرح کرده اند و ابتکاراتی بوسیله فقهای معاصر حفصیان در تولید متون درسی حقوق اسلامی از جمله در تدوین مواد جزئی حقوق شهری و فرهنگ حقوقی شهروندی رخ داده است. فقیه ابن الرامی با نگارش کتاب الاعلان باحکام البنیان قوانین شهرسازی و حقوق مادی و معنوی شهروندی در خیابان و پنجره و مسیر های ارتباطی و مسایل محیط زیست را برای نخستین بار بر مبنای فقه و حقوق اسلامی تدوین کرده است. تفکر ابن الرامی در مورد فقه شهری، محصول مدرسه فقهی اجتهاد در تونس است. دوره حکومت حفصیان با پیدایش سه مدرسه فقهی تونس، قیروان، بجایه با توسعه گسترده در فقه و حقوق اسلامی روبرو شده است. اباضیه جزیره جربه در این عصر مبنای حقوقی و مدرسه فقهی خود را عرضه کردند. بررسی و تحلیل تجربه چهار صد سال فعالیت های فقهی در جوامع شمال آفریقا در این پژوهش نشان می دهد که فقه اسلامی توان اجتهاد در مسایل روزمره جوامع را دارد. این پژوهش بخشی از رساله دکتری مولف (۱۳۸۲) است. پژوهش بخشی از تاریخ فقه و فقها در غرب اسلامی است که پراکندگی مذاهب فقهی و حقوق اسلامی در آن جا را نشان داده است و گستردگی و استمرار حقوق اسلامی در جوامع را نشان داده است. پژوهش ماده اولیه پژوهش در مذاهب اصلی فقه اسلامی است. و جایگاه فقها و حقوق دانان و علم فقه در بین مردم و طبقه بندی علوم اسلامی را مطرح کرده است و آثار سیاسی اجتماعی فقه اسلامی را بررسی کرده است.

واژه های کلیدی: فقه، اجتهاد، فقیه ابن الرامی، تونس، فقه مالکی، مذاهب فقهی

۱- تاریخ سیاسی و محدوده جغرافیایی حفصیان (۵۶۲۵/۵۸۹۱):

۱-۱- تاریخ ظهور و سقوط حفصیان: محدوده حکومت حفصیان

محدوده دولت حفصیان افریقیه، سرزمینی وسیع به نام افریقیه است (امروزه بخش بزرگی از شمال افریقا است) که از برقه تا جزایر «بنی مزغنه» امتداد داشت. در این دوره تونس، قیروان، بجایه، الجزایر، قسنطینه، زاب، بسکره، جزیره جربه، طرابلس الغرب، بندر بنزرت، از جمله شهرهای مهم افریقیه محسوب می شدند. «حفصیان» که خود را وارث خلافت مغربی - آندلسی «موحدین» می دانستند، از دهه های نخستین قرن هفتم هجری در افریقیه فعال شدند و امور «دولت موحدی» را به دست گرفتند و در سال ۶۲۵هـ اعلام استقلال کردند و «دولت حفصی» را در پایتخت خود تونس، بر پایه اصلاح دینی بنا کردند. در دروه طولانی حکومت آن ها، افریقیه، شاهد تحولات چشم گیری در عرصه هنر، تمدن، شهرسازی، فرهنگ و علوم اسلامی بویژه در زمینه فقه اسلامی بود. پژوهش به بخشی از دست آورد علمی آن ها در عرصه فقه و مبانی حقوق اسلامی پرداخته است. دولت حفصی سرانجام پس از چهارصد سال حکومت به علت تغییرات عمده مدیترانه غربی، سقوط آندلس، ظهور اسپانیای متحد و فعال شدن پرتغال در مدیترانه و پیش روی دولت عثمانی در افریقیه، سقوط کرد (مولف، ۱۳۸۲، ۱۳۸۹، ۱۳۸۴، صص).

۲- سیمای کلی و اجمالی تحولات حقوقی و فقهی از موحدان تا دوره حفصی

۲-۱- گرایش موحدین به مذهب ظاهری و جدا شدن فقها از آن ها :

تحولات فقهی بوسیله قدرت دولت پیش از ظهور حفصیان بویله دولت موحدین آغاز شد. دهه های پایانی دولت موحدین شاهد بزرگ ترین تحول فرهنگی در زمینه فقه بود. در سال ۵۸۴ هجری خلیفه موحدی ابی یوسف به همه بلاد دستور داد تا کتب فروع فقهی را جمع کنند و بسوزانند مراکشی می نویسد: «ایام ابی یوسف یعقوب علم فروع (اجتهاد فقهی) قطع شد و فقهاء از این وضعیت احساس خطر کردند...» بدنبال این حادثه موحدین همگان را به تمسک و بازگشت به حدیث نبوی و قرآن دعوت کردند و مذهب ظاهری در محافل فقهی و قضایی افریقیه حاکم شد و مذهب مالک به طور موقت چند دهه از عرصه حاکمیت دولتی خارج شد. (حرکات ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۱۹۶، ۱۹۵، ۱۹۷) مراکشی^۱ می نویسد: «من در شهر فاس شاهد این ماجرا بودم. بارهای متعدد از این کتب فقهی مذهب مالک را می آوردند و می سوزاندند.» خلیفه موحدی ابی یوسف، مردم را از اجتهاد در فروع فقهی بر حذر داشت و برای مرتکبین آن مجازات سنگین تعیین کرد (مراکشی، ص ۱۹۷). این گرایش موحدین به مذهب ظاهری و تمسک به سنت سلف چندان نپایید و هنوز چند سال از سقوط موحدین نگذشته بود که کتب نامبرده که در آتش سوخته بود بار دیگر جزو کتب اصلی فقه در مراکز آموزشی افریقیه مطرح شد. در سخنان ابی یعقوب، خلیفه موحدی

انگیزه این کار تشعب آراء در دین ذکر شده است. این موضع خلیفه موحدی باعث شد فقها از دولت موحدی جدا شوند (حرکات ۲۰۰۰، ج ۲، ص ۱۹۸).

۲-۲- بازگشت به مذهب مالک با تاسیس دولت حفصیان:

با روی کار آمدن حفصیان فقهای مالکی دولت حفصی را پناه و حامی خود دیدند. بنیانگذار دولت حفصی ابوزکریا خود فقه آموخته و در ادبیات توانا بود. او در فقه مقید به مبانی حدیثی و حامی مذهب مالک بود. سایر خلفای حفصی به مذهب مالک و فقهای حامل آن اهمیت می دادند و برخی از آنها به عنوان چهره های فقهی درخشیدند. امیر حفصی، محمد بن احمد السلطان ابی العباس (۸۳۹ هـ) از فقهای به نام در دوره حفصی بود (المحفوظ ۱۹۸۴، ج ۵۲، ص ۱۶۴). آغاز دولت حفصی در دهه های نخست قرن هفتم با عنایت علمای افریقیه به مذهب مالک همراه شد و حلقات درس فقه مالکی در سراسر افریقیه به ویژه در بجایه و تونس و قیروان برقرار شد. (برونشویک، ۱۹۸۸، ج ۲، ص ۳۱۱، ۳۰۹). مراکز بزرگ علمی افریقیه تونس، بجایه، قیروان، مرکز انتشار مذهب مالک شد. ابن خلدون به سیر تاریخی مذهب مالک در غرب اسلامی اشاره کرده است. او می نویسد: «مذهب مالک در آغاز قرن هفتم به مالکیه آندلس، مالکیه قیروان، مالکیه مهدیه، مالکیه تونس، مالکیه بجایه تقسیم شدند.» (ابن خلدون، ۱۹۹۹، ص ۸۰۸). این صف بندی فکری در مذهب مالک به مصر و حجاز هم کشیده شد. گروهی از مهاجران آندلسی و مغربی در مصر حوزه درس فقه و مذهب مالکی را برقرار ساخته بودند. پژوهش حاضر به سه مدرسه فقهی افریقیه پرداخته است.

۳- مدارس فقهی و مکاتب حقوق اسلامی در دوره حفصی

۳-۱- مدرسه فقهی تونس، مدرسه اجتهاد:

شیوه فقهی ابن زیتون و مهدوی این دو تن در مصر نزد شاگردان فخر رازی تلمذ کردند و از افکار رازی متأثر شدند. ابن زیتون شیخ دولت حفصی، سفیر مستنصر در امور مختلف سیاسی، افکار رازی در منطق را در عرصه فقه به کار گرفت و قواعد نظری منطق را به عنوان قواعد عقلی مورد قبول برای حل مسائل علمی فقه مورد استفاده قرار داد. کار او نوعی عقلگرایی و اجتهاد مطلق در فقه بود. غبرینی، تصریح کرده که شیوه فقهی ابن زیتون به روش اجتهادی بود.^۱ از جمله حوادثی که در کارنامه فقهی ابن زیتون ثبت شده است، دخالت کارساز او به عنوان یک فقیه در جنگ صلیبی هشتم است. صلح یا جنگ با صلیبی ها موضوع مورد اختلاف بین فقهای تونس بود. ابن زیتون و فقیه ابوالعباس دو طرف مناظره فقهی در خصوص صلح یا جنگ

بودند. فقیه ابی العباس رأی به جنگ داد اما، ابن زیتون به صلح مایل شد. غبرینی که خود فقیه عقلگرا و مجتهد بوده در توجیه موضع ابن زیتون و ابی العباس و مناظرات حکم فقهی آنها می نویسد: «رأی ابوالعباس بر اساس «ورع و توقف» بوده است» (غبرینی، ۱۹۶۹، ص ۱۰۰. ۹۶) منظور از توقف، ایستادگی بر متون سنتی و خودداری از اظهار رأی است. این فقیه برپایه ورع، که می شود آن را نوعی رعایت احتیاط قلمداد نمود. رأی صادر نمود. او مناظرات رأی ابن زیتون را رعایت اصول مذهب مالک دانسته، به عقیده غبرینی؛ ابن زیتون بر اساس اصول مذهب مالک در خصوص قبول صلح با لویی نهم، اجتهاد کرده است. مناظره دو فقیه در مورد صلح یا جنگ، حاکی از سلطه فقه بر دستگاه سیاسی دولت حفصی است و می توان آن را نوعی نوازل سیاسی در خصوص جنگ دانست که دو فقیه در مورد یک پدیده فقهی روز به مضاف هم رفته اند. جنگ صلیبی هشتم و اختلاف فقهی سیاسی پیرامون صلح یا جنگ در تعیین میزان نفوذ فقهاء در دولت مستنصر بالله کفایت می کند. دولت ابوعبدالله مستنصر بالله از جهت میزان حضور فقها را می توان «دولت فقهاء» نامید. از جمله منابع اصلی فقه مالکی که مورد استفاده فقهای بجایه بود باید از کتاب «تلقین» نام برد. کتاب تلقین از قاضی عبدالوهاب بغدادی (۴۲) بود. (غبرینی ۱۹۶۹ ص ۱۹۷). این کتاب از محصولات اساسی مدرسه مالکیه بغداد بود که تا ظهور حفصی ها حدود دو قرن از تولید آن می گذشت. (العلمی ۱۴۲۴، ص ۵۷۲). مالکیه بغداد بر شیوه علمی مبتنی بر استنباط و قیاس در تحقیقات فقهی تأکید داشتند.

۲-۳- مدرسه تونسی ابن عرفه (م ۸۰۳هـ)

دیگر مدرسه رایج در تونس، شیوه فقهی ابن عرفه و شاگرد او ابوالقاسم برزلی بود. منابع از ابن عرفه به عنوان فقیه، امام و شیخ الاسلام در مغرب که فتاوی او مورد توجه مردم غرب اسلامی و مصر بود، یاد کرده اند. ابن عرفه وجه همت خود را بر حفظ و شرح و تلخیص آثار سلف و تعبد به الفاظ آنها قرار داد. این نوع گرایش به فقه پدیده حاکم بر فقه در قرن هفتم و هشتم در تونس بود (المقاصد فی المذهب المالکی، ص ۱۴۰). پدیده تفریع و تأویل یعنی بیان تفصیلی و مبسوط فروع و جزئیات آن و مبالغه در شروح در بحث های فقهی رایج شد و این پدیده به نوبه خود تقلید را دامن زد. ابن عرفه به متون سنتی پایدار ماند و چندین مورد مختصرات در فقه، اصول، نحو و منطق تألیف کرد. وزیر سراج می گوید: تاکنون مانند مختصر فقهی او تألیف نشده است. اهل این سده (سده هشتم هجری) عمر خود را بیهوده به تَمَشُّدُق و اطناب و تفریع بر متون قدیمی و لفظ گرایی در مورد چیزهایی که فایده ندارد... در شروح و مختصرات و تقییدات فقهی صرف می کنند... و انا لله انا الیه راجعون... (سراج، ۱۹۸۵ ج ۱، ص ۵۶۱، ۵۶۸، ۶۰۰، ۵۷۱) ابی شاگرد ابن عرفه نیز به حاکمیت پدیده تقلید در قرن هشتم و نهم

هجری در تونس اشاره دارد آبی شیوه ای علمی در تلخیص و شرح ارائه کرده (ابی، ص ۲۳۵، ۲۳۶، ۲۳۷، ۲۳۸، ۲۳۹، ۲۵۳).^۱ او می نویسد: علم فقه بعد از آن که مراحل اولیه تکامل خود را قیروان و بعد در مهدیه و سپس تونس گذارند، قواعد آن تکمیل شد و به بالاترین درجه تکامل خود از حیث اصول و فروع رسید و متأخرین کاری جز بررسی و تحقیق در آراء قداماء نداشتند. آنها در برابر کتب مفصل و کتب مختصر قداماء قرار گرفتند و به تحقیق و مقارنه و مقایسه و ریشه یابی در این کتب پرداختند و بندرت به سراغ اجتهاد و ابتکار در امر فقه می رفتند و اندیشه غلو در مفروضات سلف و توغل و فرو رفتن بی هدف در فروع حاکم شد و متأخرین در برابر اقیانوس مصادر و منابع و آراء سلف چاره ای جز تکرار ندیدند.

۳-۳- مدرسه قیروان تأکید بر نص و حدیث و فتاوی علمای سلف

خصوصیت مدرسه قیروان تأکید بر نص و حدیث و فتاوی علمای سلف بود. شاخصه بارز مدرسه قیروان افکار فقهی سحنون تقریری جدیدی از فقه مالکی و متفاوت از مدونه اسد بن فرات بود (سراج ۱۹۸۵ ج ۱، ص ۲۷۱). کتاب مدونه سحنون (م ۲۴۰هـ) حامل سنت فقهی قیروان همواره جزو منابع اصلی درس و تحقیق در غرب اسلامی بوده است. مدونه سحنون منبع اصلی «جامع مسائل الاحکام از برزلی» است جامع مسائل الاحکام، ج ۷، ص ۱۶۱، ۱۶۲، ۱۶۳، ۱۶۴.. و گویا برزلی، کتاب خود را که از منابع اساسی فقه مالکی در غرب اسلامی است، بر اساس آراء دو تن از پیشوایان فقه مالکی در قیروان یعنی: امام ماذری و سحنون تدوین کرده است.

۳-۴- مدرسه فقهی بجایه:

مدرسه فقهی بجایه مدرسه ای عقلگرا و معتقد به کاربرد قواعد نظری در فروع فقهی بود و جمع و تقریر و مناقشه و اجازه طرح سؤالات از سوی طلاب در محافل درسی در مدرسه فقهی بجایه رایج بود. غربینی که خود در بجایه پرورده شد در کتاب خود در ذکر علمای بجایه از آن ها با عناوین فقیه اصولی و مجتهد یاد کرده است. مدرسه فقهی بجایه مدرسه اجتهادی بود. اجتهاد پدیده مطرح در ناحیه غرب دولت حفصی تا حدودی تحت تأثیر رونق اجتهاد در تلمسان بود. تنبکتی (م ۹۶۳هـ) علمای تلمسان را با وصف اجتهاد ستوده و در ذیل ترجمه ابن الامام از علمای معروف تلمسان، در مورد اجتهاد مطلق و اجتهاد متجزی بحث کرده است (تنبکتی ۱۹۸۹، ص ۲۹۱)

۴- رئیس مهم ترین مسائل و علوم حقوقی و فقهی مطرح در دوره حفصی

۱- ۴- تقدم جهاد بر حج در غرب اسلامی :

رشد فقه و جایگاه بلندی که فقهاء در دوره حفصی به دست آوردند، موجب تولید انبوهی از نوشته های و مناظرات فقهی در خصوص مسائل روز شدت گرفت. یکی از مهم ترین مسائل روز فقهی که پیرامون آن مناظراتی بین علما افریقیه در دوره حفصی در گرفت: آیا جهاد مقدم و افضل بر حج است. این مسئله به خاطر وضعیت بحرانی مسلمان و هجوم مستمر دولت های مسیحی، از جمله مسائلی بود که در رأس فتاوی علمای مغرب و آندلس و افریقیه قرار داشت. بسیاری از علماء جهاد با دشمن را بر حج مقدم می شمردند. از جمله فتاوی، فتوای بُرزلی است که حج را به خاطر خوف غلبه روم، ساقط می دانست ک: ص ۵۹۳، ۵۹۲. او حج را اساساً از اهل آندلس ساقط دانسته؛ اما در مورد اهالی افریقیه و مغرب اقصی قائل به شرایطی بود که در مجموعه فتاوی او به طور مفصل آمده است. در ضمن جواز اجاره کردن کشتی از نصاری جهت حج بحث کرده است.

۲- ۴- نهضت تولید متون درسی و تولیدات فقهی در عصر حفصی

از مباحث و مسایل مطرح در عصر حفصیان چگونگی متون درسی فقه و اصول است. ابن خلدون در ادامه گزارش خود از سیر تاریخی مذهب مالک، ظهور ابن حاجب را پدیده ای اساسی در عرصه مطالعات فقهی در غرب اسلامی دانسته است. او می نویسد: ابن حاجب همه شیوه های گوناگون در مذهب مالک را جمع کرد و شیوه واحدی عرضه کرد (ابن خلدون، ۱۹۹۹ ص ۸۰۸) تحقیقات و تولیدات فقهی در افریقیه پیرامون چند کتاب سنتی مذهب مالک که برای این مذهب همواره شکل کلیدی داشت، انجام می گرفت. مهم ترین این منابع که علمای افریقیه تحقیقات خود را بر آن ها متمرکز ساختند، عبارتند از: مدونه و بهترین شرح آن یعنی: «تهذیب بردعی» از جمله عالی ترین نوشته های جامع و سنتی در مورد فقه مالک است که به عنوان متن درسی در سراسر دوره حفصی مورد استفاده بود. ابوسعید بن تونارت الدکالی در بجایه سال ها به تدریس مدونه مشغول بود. مدونه و شرح آن «تهذیب بردعی» همواره مورد توجه علمای افریقیه در دوره حفصی بود (غبرینی ۱۹۶۹، ص ۲۵۷، ۲۸۲، ۲۶۷، ۲۵۳، ۱۱۰، ۵۸، ۲۱۳)

۳- ۴- علم فرائض

در طی قرن ۶ تا ۹ هجری کتب متعددی در زمینه های مختلف فقهی چون: فرائض، وثاق عبادات و معاملات، نوازلو فتوای فقهی، فقه جهادی (ابن شماع ۱۹۳۶، ۱۸۲) به علت وجود فساد غرب و غارت های دائمی آنها در داخل و هجوم بی امان نصاری از خارج فقه جهادی رونق داشت که یک نمونه از احکام الحرابه مربوط به جنگ با اعراب در پایان کتاب الادله... آمده است.

مذکی الفؤاد فی الحوض علی الجهاد از ابی البرکات عبدالحمید الصدفی الطرابلسی، فقه قضایی در افریقیه نوشته شد. ده ها اثر در خصوص این موضوعات در کتب تراجم دوره حفصی ذکر شده است. در میان عناوین فقهی، فرائض و نوازل و وثائق، مهم ترین عناوین فقهی مطرح در دوره حفصی بود که بیشتر حجم آثار فقهی تولید شده در عصر حفصی مربوط به آنها است. فرائض بخشی از فقه مربوط به میراث که نیازمند به کاربرد حساب بود. از جمله علمایی که آثاری در خصوص فرائض پدید آوردند؛ عالم ریاضی دان تونس، احمد بن حوفی (۷۸۵) و عالم ریاضی دان قرن نهم تونس قلصادی است (المحفوظ ۱۹۸۴، ج ۴، ص ۱۰۹). اقبال به فقه فرائض یکی از علل رواج علم حساب و بقای آن در مجموعه علوم شرعی در دوره حفصی بود. معمولاً فرائض و حساب در کنار هم خوانده می شد.

۴-۴- نوازل حقوقی و فقهی در مورد مسایل روز:

حضور فقه و فقهاء در عرصه های مختلف جامعه افریقیه باعث پیدایش مجموعه های عظیمی از فتاوی علمای افریقیه در خصوص مسائل روزمره در موضوعات مختلف مبتلابه شد. مردم، خلفاء و صاحبان حرف و صنایع در مشکلات روزمره زندگی به فقهاء مراجعه می کردند و فتاوی مربوط به مسئله مورد نظر خود را دریافت می کردند. با توجه به حجم محصولات فقهی در شکل نوازل می توان فقه دوره حفصی را فقه نوازلی دانست. المعیار و نشریسی فقیه و عالم الجزائری (غرب الجزائر) بخش اعظمی از فتاوی علمای افریقیه و مغرب و آندلس را در کتاب واحدی به نام المعیار جمع کرد.

۴-۵- نوازل اجتهاد مسائل روز به سبک مغربی و اندلسی: استغراغ وسع در مسایل مستحدثه:

امام علامه،^۱ فقیه تونس، شاگرد امام ابن عرفه، ابوالقاسم بن احمد ابوالفضل بزلی،^۲ او دوره اول تحصیلی خود را در قیروان گذراند و در سال ۷۷۰ هجری در تونس مستقر شد. او در تونس به عنوان مشیخه (شیخ) مدرسه ابن تا فراجین منصوب شد. او جایگاه بلندی نزد مقامات دولتی به دست آورد و در مجالس خلفای حفصی به سؤالات آنها پاسخ می داد.^۳ و به شیخ الاسلام موصوف شد.^۴ بزلی نمونه ای از پیروان شیوه ابن عرفه در اهمیت زائد الوصف بر حفظ و تکیه بر متون سنتی بود. او حافظ کتاب تاریخ بغداد،^۵ مدارک قاضی عیاضی، تراجم احکام ابن سهیل در فقه، احزاب امام شاذلی و ... بود. ابن عرفه در وصف بزلی همواره می گفت: من چگونه در بین دو شیر آرام باشم آبی در فهم و عقلش و بزلی با حافظه اش (حرکات، ۲۰۰۰، ج ۲، ۲۲۷، ۲۹۴-المحفوظ ۱۹۸۴، ج ۴، ۳۸۹). کتاب بزرگ بزلی به «فتاوی» یا «نوازل» یا «دیوان بزلی» معروف است و خود آن را «جامع مسائل الاحکام لما نزل من القضايا بالمفتیین و الحکام» نامیده است در این کتاب مجموعه ای از نوازل ابن رشد، نوازل

ابن الحاج، الحاوی و اسئله عزالدین و دیگران را به ترتیب ابواب فقه از طهارات تا دیات آورده است. کتاب دیگر او «الحاوی» به «نوازل برزلی» معروف است (المحفوظ ۱۹۸۴، ج ۱، ص ۸۹)..

۶-۴- فقه شهر - اعلان با حکام البنیان:

از جمله کارآمدترین نوازل فقهی که در دوره حفصی تولید شد. نوازل مربوط به روابط بین همسایگان و مسائل مربوط به ساختمان سازی و خیابان کشی و اختلافی که بر سر کوچه ها و چگونگی عبور آنها است. بنایی تونس به نام ابن الرامی موارد ضرر در خصوص روابط یاد شده در شهر را مورد بررسی قرار داده و حکم لازم برای آن را صادر کرده است. این کتاب پاسخی به وضعیت پیش آمده در افزایش جمعیت در تونس و عوارض ناشی از آن بود و در نوع خود در جهان اسلام بی نظیر است: (ابن الرامی ۱۹۹۹ صص سراسر کتاب).

۵- نتیجه گیری:

پژوهش بر نقش فقه اسلامی به عنوان زیربنای مستحکم جوامع اسلامی تاکید دارد. و این اصل کلی را در تجربه تاریخی چهارصد ساله دولت حفصیان در افریقه نشان داده و بررسی کرده است و اهمیت فقه اسلامی نسبت به تمدن اسلامی را اثبات می کند. فقه اسلامی و عمل مردم جوامع افریقه در عصر حفصیان که در جنگ دائم فرهنگی با دول اروپایی که در همسایگی آن ها قرار داشتند و همواره مترصد فروپاشی دولت حفصیان و از بین بردن ماهیت اسلامی جوامع عصر حفصیان بودند، اهمیت فقه اسلامی به عنوان سنگری در برابر تهاجم غرب مسیحی را نشان میدهد. گسترش فقه در عصر حفصیان باعث حفظ و استمرار ماهیت اسلامی جمعیت مسلمان افریقه و شعائر دینی آن ها شد.

۶-منابع:

- ابن الخُوَجه، محمد، صفحات من تاریخ تونس، (بیروت، ۱۹۸۶، ط اول).
- ابن الشماع، احمد ابو العباس، الادلة البینه النورانیة علی مفاخر الدوله الحفصیه، (بیروت، ۱۹۳۶م، ط اول).
- ابن الرامی، محمد، الاعلان باحکام البنیان - المركز الجامعی للنشر بیروت ۱۹۹۹.
- ابن خطیب، احمد الفارسیه فی مبادئ الدوله الحفصیه، (الدار التونسیه للنشر، بی تا).
- ابن خلدون، عبدالرحمن، مقدمه موسوعه ابن خلدون، (بیروت، قاهره، ۱۹۹۹).
- ابن خلدون، موسوعه علامه ابن خلدون (تاریخ ابن خلدون)، (بیروت، ۱۹۹۹).
- ابن رشد، القرطبی، ابی الولید البیان و التحصیل والشرح و التوجیه و التعلیل فی مسائل المستخرجه، الدكتور محمد حجی، دارالغرب الاسلامی، بیروت، ۱۹۸۷.
- برونشوویک، روبر، تاریخ افریقه فی العهد الحفصی، ترجمه حمادی الساحلی، بیروت، ۱۹۸۸، ط اول.
- البیلوی التونسی، ابن القاسم بن احمد، فتاوی البرزلی، بیروت، ۲۰۰۲، ط اول.
- تُنْبُکْتی، احمد بابا، نیل الابتهاج بتطریز الیدیاج، لیبی، ۱۹۸۹، ط اول.

- تیجانی، ابو محمد عبدالله بن محمد بن احمد، رجه التیجانی، لیبی، تونس، ۱۹۸۱، ط اول.
حرکات، ابراهیم، مدخل الی تاریخ العلوم بالمغرب المسلم حتی القرن التاسع، (بیروت، ۲۰۰۰ / ۱۴۱۲، ط اول).
الدباغ، انوریه عبدالرحمن بن محمد، معالم الايمان، (مصر - تونس، بی تا).
راشد، اشرف رشدی، موسوعه تاریخ العلوم العربیه، (بیروت، ۱۹۹۷، ط اول).
السراج، محمد، الحلل السندسیه فی اخبار التونسیه، (بیروت، ۱۹۸۵، ط اول).
شهیدی پاک، محمد رضا، فرهنگ و تمدن اسلامی در افریقیه دوره حفصیان، ۱۳۶۵، تهران، دانشگاه ازاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات.
العلمی، محمد، المدرسه البغداده للمذهب المالکی، (۱۴۲۴ / ۲۰۰۳ م، ط اول).
ط سوم، ۱۹۸۷).
محفوظ، محمد، تراجم مؤلفین التونسیین، دار الغرب الاسلامی، (بیروت، ۱۹۸۴، ط ۲).
محمد دباغ، عبدالرحمان، معالم الايمان، (۱۳۲۰ ق).
مخلوف، محمد بن محمد، شجرة النور الزکیه، (بیروت، ۱۳۴۹، ط اول، افسط).
المراکشی، عبدالواحد بن علی المعجب، (بیروت ۱۹۹۸ ط اول).
وادی آشی، محمد بن جابر، برنامج، بیروت، ط ۲، ۱۹۸۱.
الوزان الفاسی، حسن بن محمد، وصف افریقیه، ترجمه محمد حجی و...، (بیروت، دار الغرب، ۱۹۸۳، ط ۲).
غبرینی، عنوان الدرايه، منشورات لجنه التالیفغ، بیروت، ۱۹۶۹.